

ZADACI I PRINCIPI ŠKOLE DEMOKRATIJE

Radovan Radonjić

This text deals with the School of Democracy in Podgorica where the 24th generation of students is being educated. The author emphasised six main principles on which the school's activities are based, and six pillars which support the culture of democratic society.

Priča koja slijedi odnosi se na ustanovu u kojoj se, od februara ove (2015) godine, školuje dvadeset četvrta generacija njenih polaznika. Riječ je o *Školi demokratije* pri *Centru za građansko obrazovanje* u Podgorici. Primarni zadatak Škole o kojoj je riječ je: doprinijeti formiraju ličnosti doraslih da izađu postvarenja ideja pravde, slobode i jednakosti, odgovore realno dokučivim nivoom aktuelnih znanja i najvišom mjerom opšte humanosti i vlastite ljudskosti. Njen *credo* bio je i ostao: svijet je kompleks društvenih procesa i odnosa u kojemu se sve, pa i ono što se prividno čini trajnim i stabilnim, isto kao i njegovi misaoni odrazi u glavama ljudi, neprekidno mijenja i pretvara u neka druga stanja i kvalitete, usljed čega sudjelovati u

tom procesu znači tragati za smislom i mogućnostima života koje čovjek, u svakoj dionici svog historijskog postojanja, proizvodi vlastitim činovima i učincima. Zato ni u jednom trenutku nije podlegla iskušenju da postane mjestom na kome se promovira katedarska demokratija i građanstvo, reinterpretiraju mitološke vizure čovjeka i njegovog svijeta i podstiču ambicije njihovih „naknadnih popravljaca“.

Na toj duhovnoj i etičkoj osnovi sazđani su šest glavnih repera prema kojima je Škola odredila smisao svog postojanja i šest osnovnih principa na kojima zasniva svoju djelatnost.

Prvo, Crna Gora nije ni „pretpolitičko društvo“ (kako je ponekad označavaju oni koji ni sebi ni drugima nikad nijesu objasnili što to zapravo znači), ni društveni i državni prostor na kome se tek zameću prve klice moderne civilizacije i kulture, ni zemlja „čiste duše, neiskvarena lošim običajima, ohološću i kukavičlukom“, kakvom ju je svojevremeno vidio jedan italijanski publicista, već zemlja sa autentičnom političkom kulturom.

Drugo, tu zemlju viševjekovne demokratske tradicije i visokih opštih duhovnih dometa, kod čijih ljudi, kako zapisa holandski publicista Herman van de Mandere, ima „nepojmljivo originalnih ideja ljudskosti, časti i kulture“, radi čega se „ne smiju porediti sa prosječnim Evropljanima“, nije mimošlo nijedno iskušenje savremenog svijeta i života i da najveći dio njenih aktuelnih problema proizilazi iz fakta: da je prevrat u njoj od prije četvrt vijeka kudikamo manje izvršen na kritici i prevladavanju monizma, autoritarizma i birokratskog paternalizma nego na personalnoj promjeni na vlasti nosilaca takvih pojava i opredjeljenja; da akteri tog prevrata nijesu stupili na historijsku scenu kao nosioci ideje nečega uistinu boljeg i višeg od onog što se imalo, već kao nastavljači, samo na nešto drugačijoj društvenoj osnovi, istih onih eminentno neproaktivnih orijentacija i akcija svojih prethodnika, koje prije ili kasnije zakonito nameću hipoteku upitnosti nad smislom svake čovjekove organizacije, uključujući i državu i

mogućnost njenog opstanka; da je tranzicija, posredovana nedovoljno kritički promišljenim „agregatima“ liberalnog kapitalizma, zakonito morala završiti u socijalnoj i političkoj stratifikaciji društva čije će glavno obilježje biti stvaranje ogromne mase slabih, osiromašenih i poraženih i, uskog sloja jakih, materijalno bogatih i politički moćnih, koji svoju vlast nad društvom i državom temelje, pored ostalog, na pretpostavci da se zakoni tržišta odnose na sve sfere i sadržaje života, tako da je sve na prodaju i legitimno sve što se legalno može kupiti.

Treće, da je interesna struktura crnogorskih građana, koja se tokom potonje dvije decenije formirala na tim zasadima, nužno morala proizvesti takve i toliko međusobno protivrječne socijalno-političke i psihološko-etičke tendencije i orijentacije, kakve su: ona, čiji se *raison d’etre* ogleda u petrifikaciji postojećeg odnosa snaga društvene moći, radi čega besprizivnu okrenutost aktuelnoj vlasti, s ciljem da se ova očuva po svaku cijenu, smatra jedinom relevantnom mjerom vrijednosti – vlastite i ine; ona, čiji je „zaštitni znak“ apriorna antivladina nastrojenost motivisana raznim, ponekad čak i tuđim velikodržavnim interesima, radi čega zdušno prihvata sve što je u tom pogledu „opipljivo“ korisno, uključujući i predani rad protiv vlastite zemlje; ona, koja u principu nema problem *pro et contra* identifikacije u odnosu na vlast, ali ima probleme sa sobom samom, budući da u sve sumnja, u sebe ne vjeruje, ne smatra se pozvanom na akciju za bilo što izvan okvira „strogo ličnog“, a svekolik svoj odnos prema zbivanjima na „javnoj sceni“ zasniva na hrišćanskom načelu *sustine et abstine*.

Četvrto, da društvena stvarnost prožeta takvim tendencijama i orijentacijama nema mnogo zajedničkog sa demokratijom – koja sjedinjuje razum sa hrabrošću, otpor svakom pritisku sa prezirom prema „unosnim ponudama“, princip svakome svoje dati sa pravilom „kakav sam, tako mi je“, težnju ka boljem i višem sa sviješću da se ništa što je dobro ne dobija brzo i lako –

o čemu uvjerljivo govori, odnos crnogorskih masovnih subjekata politike i političkog prema ljudskim pravima i slobodama, karakterističan po tome: što jedni u svakoj konkretnoj aktualizaciji tog pitanja prepoznaju neki i nečiji konspirativizam, tj. akt neke i nečije zavjere protiv poretka i vlasti koja ga simbolizuje; što drugi pitanje ljudskih prava i sloboda „potežu“ samo u dva slučaja – kad „podizanjem tenzija“ po tom osnovu treba da „stvore klimu“ u kojoj mogu da zaštite neki od potencijalno ili realno ugroženih vlastitih monopola, odnosno kad procijene da teza o datoj čovjekovoj „totalnoj ugroženosti“ ide na ruku njihovoj strategiji destrukcije Crne Gore po nacionalnoj i državnoj liniji; a što treći imaju „prečeg posla“ od toga da se bave nečim što ih se, u krajnjoj liniji, „mnogo ne tiče“ i što će, „ionako“, „sve“ biti uređeno „kako drugi hoće“.

Peto, da građani Crne Gore, poput svih građana svijeta kojima je bliska ideja demokratskog društva i države, imaju puno problema s mnogim dešavanjima na relaciji individualno – kolektivno, a ponajviše s vlastitim neuspijevanjem da se odupru iskušenju samovoljnog odlučivanja, ili čak umišljanja da su predodređeni da budu i nešto mnogo više običnih vlasnika tuđih sudbina – što je samo po sebi dovoljan razlog da se njihova spremnost za valjano vršenje građanskih dužnosti podvrgne odgovarajućoj „provjeri“, čiji bi cilj bio da im se pomogne: prvo, da nauče da vladaju sobom (budući da pozitivan uticaj na druge ne može vršiti onaj ko nema vlast nad sobom) i uz to se strogo čuvaju četiri, kako ih Bekon naziva, glavna zla – *odgađanja, podmićivanja, grubosti i povodljivosti*; da se naviknu da sve što misle, planiraju i projektuju temelje na dobrom poznavanju sebe, svojih potreba i mogućnosti; i da formiraju neiskrivljenu sliku prošlosti i jasnu viziju budućnosti, jer samo tako mogu da se orijentišu u svom vremenu.

Šesto, da razvoj savremenog demokratskog društva i države svuda, pa i u Crnoj Gori, podrazumijeva da se akteri tog

procesa u svojim akcijama i kreacijama oslanjaju, uz ostalo, i na neke misli i ideje „klasičnih“ teoretičara društva i države, politike i vladanja, poput, na primjer:

Konfućijeve teze da je *učenost* jedna od tri najvažnije „reference“ koje bi trebalo da posjeduje akter političkih procesa, jer ga ona sprečava da bude uskogrud i omogućava mu da se pravilno orijentiše u životu;

Platonovog upozorenje da čovjek koji obrazovanjem ne stekne sposobnost vaganja svih činjenica koje su bitne za rješavanje praktičnih pitanja i problema postaje žrtva anarhije u kojoj trijumfuju niži elementi;

Ciceronove „trijade“ sazdane iz uvjerenja da je svaka država onakva kakav je karakter i smjer vlasti koja njome upravlja, da je građanin oslonac države i da, kada su u pitanju njegove obaveze da bude odan istini i pravdi, spreman da štiti prava i imovinu drugih jednako kao i svoja, te da u svako doba pođe u rat radi odbrane otadžbine – nema privatnih lica;

Makijavelijeve opaske da su ljudi, po pravilu, znatno naklonjeniji zlu nego dobru, grubosti nego blagosti, kukavičluku nego odvažnosti, ravnodušnosti nego plemenitom angažovanju, te da na vlast, politiku i uopšte „javni“ društveni život – kad nijesu pod njihovom direktnom kontrolom ili u njihovom striktnom interesu – znatno više gledaju kao na nešto daleko i otuđeno, nego kao na sferu iskazivanja dijela vlastite prirode u kojoj mogu naći onoliko koliko u nju unesu, uključujući i kontrolu svega što se tamo dešava.

Imajući sve to u vidu, uvažavajući činjenicu da imperativ kulture demokratskog društva jeste da bude prožeta naučnim duhom, i iskazujući puni respekt prema fromovski aktueliziranoj potrebi za razumom kao supstratom znanja koje seže do suštine stvari, škola svoj rad temelji na principima:

Prvo, da sve što se u njoj radi treba da bude u funkciji daljeg razvoja Crne Gore kao slobodnog, demokratskog društva i

države, recipročno otvorenog prema drugima i integrisanog u Evropu i svijet, u kome je čovjek mjera svih vrijednosti, a njegovo pravo da o svom dobru misli na svoj način svetinja koju niko, ni pod kakvim izgovorom, ne smije da dovodi u pitanje.

Drugo, da obrazovanje u njoj – jednako ono polučeno iz knjiga, na seminarima i naučnim skupovima, kao i ono stečeno vježbanjem i drugim aktivnostima radioničarskog tipa – mora da bude utemeljeno na zahtjevu da oni koji su njime obuhvaćeni budu u mogućnosti da dosegnu viši stepen sposobnosti od ranijeg da, kao subjekti demokratskog procesa: proniknu u „tajne“ dijabolične tehnologije pretvaranja politike iz sredstva razumnog usmjeravanja i kontrole procesa društvenog razvoja u najmoćnije sredstvo manipulacije čovjekom i uspješno se tome suprotstave; s više elana ulaze u rizike koje nosi svako mijenjanje datog, budući da to može samo onaj koji nema straha, da strah obično proizlazi iz iznenađenja, da iznenađenje može da izbjegne samo onaj ko umije da predviđa, a da predviđati može samo onaj koji razumije društvene procese, shvata njihovu logiku i zna kuda vode; s više uspjeha posreduju u unutrašnjim procesima tako složenog društva kakvo je demokratsko, tj. da umiju, kako bi Heler rekao, da otkriju „što od *opšteg* zahtjeva u konkretnoj situaciji važi i kako *to* važi“.

Treće, da programi i sadržaji njenog rada, kao emanati i supstrati veoma složenog i mnogim iskušenjima protkanog tranzicionog procesa kroz koji Crna Gora prolazi, mogu biti onoliko dobri i smisleni koliko je sve ono što nude teorijski promišljeno i iskazano iz rakursa realne kritičnosti, uz punu svijest o „prolaznoj strani“ – njegovoj i onoga na što se konkretno odnosi.

Četvrto, da treba da bude stjecište samo onih mladih društvenih pregalaca koji su svjesni neumitne složenosti časnog posla kojeg su se prihvatili, koji su u nju došli s ciljem da u dijalogu s onima za koje pretpostavljaju da im u tome mogu pomoći prošire vidike i nadgrade saznanja, te da u njoj nema mjesta za

nastavnike i saradnike sklone da strast, hrabrost i upornost, odnosno potrebu da dokažu da imaju jasnu i relevantnu viziju kojoj se može vjerovati, žrtvuju radi promocije sebe kao apriornih naučnih veličina koje, kako bi Marks rekao, „imaju rješenja svih zagonetki u svojoj tezgi, a glupi prosti svijet treba samo da otvori gubicu pa da mu u nju ulete pečeni golubovi apsolutne nauke“.

Peto, da se najveći dio rada u njoj zasniva na dijalogu kao jednom od najboljih načina da se oni koji različito misle, ili čak imaju posve različite ciljeve i interese, nađu jedni spram drugih, kažu što vide, žele i mogu i tako odrede mjeru stvarima u sebi i oko sebe, s tim što dijalog u njoj nije ni polemika, ni sporenje sporenja radi, ni verbalni duel o apstraktnom, ni isprazno nadi-gravanje elokventnosti, ni apologetsko promovisanje misli i ideja eksternih autoriteta, ni banalna igra kojekakvim simetrija-ma i reciprocitetima, ni puko izlaganje i mozaičko slaganje suprotnih ideologija, filozofija i logika s ciljem da jedne druge obesnaže ili barem neutrališu, već razložni, argumentovani i dobronamjerni razgovor kojim se različita stanovišta njegovih aktera dovode u neku vrstu dijalektičkog odnosa, a time i moguće sinteze.

Šesto, da u strukturi (sa)znanja koja se u njoj stiču, posebno važno mjesto imaju ona koja se odnose na emocionalnu inteligenciju, budući da: nije dovoljno školovati čovjeka samo za usku specijalizaciju, jer se time dobija, kako bi Ajnštajn rekao, samo „jedna vrsta korisne mašine, ali ne i skladno razvijena ličnost“ sa osjećajem za vrijednosti „kojima je dostojno težiti“; s porastom „emocionalnih tenzija“ opada moć ne samo argumentovane razmjene mišljenja već i racionalog ponašanja uopšte; emotivno inteligentni – a takvima se smatraju oni koji, na jednoj strani, poznaju svoja osjećanja i njima uspješno vladaju i, na drugoj, razumijevaju osjećanja drugih i umiju se s njima „sresti“ – imaju prednost u gotovo svim životnim

domenima, a posebno kod kompetitivnih pulsacija i integracija kojima obiluju demokratski procesi i odnosi.

Tako koncipirana, tj. posvećena stvaranju čovjeka kadrog da, kako bi M. Krleža rekao, na svaki pokušaj da ga pretvore u primata odgovori novim uspravljanjem, Škola je postala stjecištem studenata i đaka, "običnih" aktivista i političkih profesionalaca, radnika i univerzitetskih profesora, kao i svih drugih koji žele da – posredstvom većih znanja o demokratiji, ljudskim pravima i slobodama, odnosno o građanskoj transformaciji Crne Gore i njenim evroatlantskim integracijama – postanu aktivni sudionici u stvaranju svog svijeta i vlastitog života. Navećim dijelom, oni u Školi ostvare ono zbog čega su odlučili da je pohađaju.

To je posljedica činjenica da se u Školi politika i političko ne izučavaju kao tzv. „vještine mogućeg“, za čije je „praktikovanje“ dovoljno poznavanje izvjesnog broja već odavno isprobanih psihološko-etičkih trikova i manipulativnih tehnika vladanja, već kao krucijalni činioci organizovanog i odgovornog procesa određivanja obima i sadržaja korišćenja vlasti i moći u svrhu ostvarivanja najviših ciljeva i interesa društvenog i državnog razvoja. Kod (pr)ocjenjivanja smisla i mogućnosti racionalnog, odnosno svrsishodnog angažovanja u političkom procesu, pak, u Školi se – nasuprot „učanju“ da „ući u politiku znači zavrnuti rukave i isprljati ruke“ – preferira (Ciceronovo) uvjerenje da je čovjekova uloga upravo u toj oblasti najbožanskija, budući da je to jedino mjesto na kome on drži kormilo vlastitog i opšte-društvenog razvoja, određuje smjer i karakter tog procesa i kontroliše dešavanja u njemu.

Škola je mjesto gdje se demokratija opservira, kao ideja, društveni sistem i kao sredstvo (procedura i sadržaj) kojim čovjek u svim fazama konstituisanja vlasti i na svim njenim nivoima vrši kontrolu upravljanja. Razumije se, uz odgovarajuća podrobna objašnjenja svakog od tih „aspekata“. Otpor moćnih je prvo na što demokratija nailazi, a da među

onima koji je prihvataju nema mnogo saglasnosti u pogledu određenja njenog smisla i suštine, budući da je jedni poimaju i prihvataju samo kao formu postizanja saglasnosti o nečemu, da drugi pod njom podrazumijevaju pravo na participaciju i realizaciju dogovorenog, dok je za treće potpuna i prava tek onda kada je „potvrđena“ (garantovana) mjerama državne politike. Nema demokratije bez građana, a građaninom se ne postaje ni ustavnim oktrojem ni samoproglašenjem endžioovskog ili bilo kojeg drugog tipa, već se on stvara dugo i mukotrpno – uvijek zavisno od nivoa razvijenosti političke kulture društva u kome se taj proces odvija i samo tamo gdje se njegovo prisustvo u društvenom životu iskazuje kroz stvarno angažovanje na rješavanju onih pitanja i problema do kojih ne stižu mjere javne politike ili se, ako ih ima, pokazuju u nečemu nedostatnim.

Jednokratno „bjanko“ poklanjanje povjerenja političkim predstavništvima i predstavnicima, da bi im se potom – zavisno od stepena njihove privrženosti određenim socijalnim, nacionalim, vjerskim i inim idejama i orijentacijama – raznim performansima, uličnim demonstracijama ili propagandnim porukama u sredstvima javnog informisanja – iskazivala slijepa odanost i bezrezervna podrška, ili im se stavljala na dušu odgovornost za sva zla ovoga svijeta, može da bude „atraktivno“, čak i efikasno u stvaranju masovnih psihoza, ali da ne korespondira ni sa stvarnim smislom i potrebom građaninovog učešća u političkom procesu, niti sa demokratskim solucijama u rješavanju društvenih problema.

Slično se u Školi razgovara i o ideji jednakosti, budući da je ona: za jedne, tek daleki ideal kome treba težiti, ali bez velike nade da će se do njega stići: za druge, sasvim prirodni sastavni dio čovjekovog „htjenja“ čak i onda kada je svjestan da je bezizgledno; za treće, tek vulgarni „mehanički“ pojam, protivan prirodnoj nejednakosti ljudi i veoma štetan, s obzirom na to da se „selekcija vrijednosti“ i „ujednačavanje nagrada“ ne mogu, i

nikada neće, naći u „istoj korpi“. Nauk te priče je: snaći se u lavirintu beskrajno složenih i isto toliko protivrječnih interesa i potreba – a pritom, kako bi Kipling rekao, sanjati a da snovi ne zagospodare umom, i misliti, a da misli ne budu same sebi cilj, i uz sve to slušati kako izrečenu istinu glupaci izokreću da bi razgnjevili podlake – nije lako, ali ni toliko teško da bi moglo biti razlog za uzmak i povlačenje.

Razgovara se, naravno, i o tome da biti radikaln u kritici datog (društva, sistema, nekog od konkretnih ekonomskih, socijalnih i inih problema) i u Crnoj Gori znači isto što i drugdje – „zahvatiti stvar u korijenu“. Međutim, s obzirom na to da „korijen za čovjeka jeste čovjek sam“ (Marks), i budući da ljudska suština nije nikakav apstraktum sazdan i zatomljen u izolovanom pojedincu, već „u svojoj stvarnosti“ predstavlja „skup društvenih odnosa“, kritiku o kojoj je riječ mogu da vrše, i da na njoj (u)temeljene promjene valjano izvrše, samo oni koji se od personalnih krivaca za ono što se kritikuje razlikuju još po nečemu osim po tome što se u datom trenutku nalaze s druge strane političke crte. Kritičari se od kritikovanih, naime, moraju razlikovati i po tome što znaju i priznaju.

Nema progresivnih promjena tamo gdje oni koji se nominuju kao njihovi glavni akteri, u datom i kod datih ne nalaze apsolutno ničega dobrog i valjanog, a kao jedinu garanciju da će to promijeniti nude svoju riječ, jer kad bi ovu eventualno i održali – imati nešto malo bolje od nikakvog, niti znači imati dobro, niti predstavlja ono što je potrebno demokratskom društvu i državi.

Do novog, boljeg i progresivnijeg, može doći tek kada se za njega stvore odgovarajuće materijalne pretpostavke, te da one koji takvu promjenu stvarno hoće, od obaveze da te pretpostavke stvore ne može niko i ničim da oslobodi.

Smjena generacija ili vladajućih formacija na političkoj sceni, nezavisno od toga koliko dobrih namjera, entuzijazma i lične

čestitosti iza nje stoji, ne može biti dobra ukoliko nije utemeljena na „opipljivim vizijama“, tj. na realno prihvatljivim i provjerljivim programima čija je superiornost u odnosu na programe onih koje bi trebalo smijeniti neupitna i neumitna.

Dometi pohoda na vlast s ulice, pogotovo kad se vrši s porukom njenih novih nosilaca starima da je „dovoljno samo da oni odu“, ne sežu dalje od zamjena jedne oligarhije drugom.

U Školi se, najzad, uči da je država samo jedan od oblika organizacije društva – veoma važan, ali ne apsolutan; izrazito sklon otuđenjima, ali otuđen samo onoliko koliko dozvole oni koji su ga stvorili (građani).

Zajedno s tim aksiomom idu i upozorenja.

S krahom jednopartijskog sistema, na primjer, ne nestaju odmah i neizbježno ni jednoumlje, ni autoritarizam, ni mnogo toga drugog iz palete otuđene vlasti i njene represije kao sredstva regulisanja društvenih odnosa.

U traganju za državom „po mjeri“, ili kako bi antički filozofi rekli „najboljom državom“, nijesu preporučljive nikakve apriorne podjele socijalnih i političkih subjekata tog procesa na dobre i loše, odnosno na patriote i one koji to nijesu, jer njihove osobine i vrijednosti dolaze do izražaja tek kroz puteve i sredstva koje koriste u težnji da ostvare svoje ciljeve, pri čemu krajnji sud o tome kakav je ko daje istorija, a ona je, davno je rečeno, „lukavija“ nego što to zamišljaju najčestitiji i najmudriji pojedinci, pa čak i „najsvesnije avangarde najnaprednijih klasa“.

U pogledu dobro uređenog društva i odgovarajuće mu organizacije i funkcije vlasti, nema unaprijed datih rješenja, kao što nema ni onih koji, čak i onda kada su u najvećem naponu stvaralačke snage, „sigurno“ znaju odgovore na sva pitanja;

Za sve aktere svakog političkog procesa – jednako za „poziciju“ i „opoziciju“ kao i za njihove „vatrene navijače“ ili tek „uzdržane sljedbenike“ – važi Linkolnovo pravilo da „možete

da varate sve ljude neko vrijeme, ili neke ljude sve vrijeme, ali ne i sve ljude sve vrijeme“.

Utemeljena na navedenim pretpostavkama i principima, Škola je otvorena za sve koji su odista zainteresovani za stvaranje boljeg i pravednijeg društva – ne u oblacima već u vlastitoj zemlji, ne uz pomoć transcendentnih sila već primjerenim korišćenjem države, politike, vlasti i vladanja. Taj *image*, zajedno s predanim nastojanjem da tu svoju misiju ostvari, učinio je da bude prepoznata kao hram duhovnosti u kome čovjek može da stekne odgovarajuća teorijska znanja i građanske vještine, podigne na potreban nivo vlastito pouzdanje i vjeru u druge ljude i shvati da će mu svijet i život biti onakvi kakvim ih zajedno s njima (na)pravi.

To je razlog što interes za školovanje u njoj ne samo da ne prestaje već sve više raste, tako da ni u jednom ciklusu, u bilo kojem od oblika rada, ne može da primi više od četvrtine onih koji bi željeli da je pohađaju.

Aktuelne psihološko-etičke vibracije u crnogorskom *res cogitansu*, uprkos njihove opterećenosti mnogim reliktima „nedovršene prošlosti“, sve primjetnije odišu, ne samo sklonošću ciceronovskom pravilu *sub lege libertas*, već i uvjerenjem da nijedna demokratska orijentacija i akcija ne može imati potrebni dignitet ako nije ukorijenjena u „nepisanim zakonima“ čovjekove građanske hrabrosti.

„Školarci“ iz podgoričke Njegoševе 36, svojom već prepoznatljivo ljudskom i intelektualnom smjernošću i usmjerenošću daju svoj doprinos, realno još uvijek prilično sporim i teškim, ali i sve vidljivijim i produktivnijim, demokratskim iskoracima Crne Gore u rješavanju unutrašnjih problema i zadataka i u procesima integrisanja u Evropu i svijet.